

Elçin Aktoprak / Baskın Oran, "TBMM'nin Yüzüncü Yılında Türkiye'de Gayrimüslimler", *Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüzüncü Yıl Armağanı*, (Yayın Editörü: Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği), 1. Baskı, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği Yayın No:4, İstanbul, Tekin Yayınevi, Ekim 2022, s. 217-245.

TBMM'NİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİMLER

Elçin AKTOPRAK - Baskın ORAN

Giriş

Bu makalede¹ Gayrimüslimler bağlamında ele alınacak olan Türkiye'de azınlık kavramı, çoğunluğu tanımlayan "Türklük"e nazaran pek çok kişinin kafasının çok daha net olduğu bir kavramdır. "Biz"den önce "öteki"nin kim olduğu bilinmekte, küçük yaştan itibaren öğretilen vatana ve millete sadakat ilkesi temelinde gelişen bir refleks olarak azınlık, bu sadakate sahip olmayan ve/veya her an ihanet etme potansiyeline sahip olan kişi/grup olarak kodlanmaktadır. Her ne kadar Anayasa Md. 66 vatandaşlık bağı üzerinden devlet ve birey arasında yasal bir ilişki kursa da² uygulamada kimlerin daha fazla eşit, kimlerin daha az eşit olduğu bellidir.

Bu statülerin oluşmasına dair karşımıza çıkan ilk kavram üst-kimlik kavramıdır. Üst-kimlik, devletin bütünleşme sağlamak amacıyla vatandaşlarına biçtiği kimliktir (Oran, 2008, s. 28). Bazı ülkelerde (ör. Türkiye, Yunanistan) olduğu gibi başat etno-dinsel grubun kimliğinin üst-kimlik olarak inşası mümkündür; ama Birleşik Krallık'ta (veya Brezilya'da, ABD'de, Fransa'da, Suriye'de, Avustralya'da, Irak'ta, Belçika'da, İran'da vb.) olduğu gibi üst-kimlik teritoryal kimliği referans olarak da kurulabilir. Alt-kimlikse, bireyin içine (aileye vs.) doğduğu kimliktir.

Bu tanımlar bağlamında Türkiye'de üst-kimlik, Türk ve Müslüman bir arada ve özdeş bir şekilde inşa edilmiştir. Türkiye'deki Gayrimüslimlerin kimlikleri ise Türkiye'deki alt-kimliklerdendir. Gayrimüslimler hem etnik hem dinsel başat unsur olan Hanefi Sünni Müslüman Türk'ten farklıdırlar hem de tebaayı "Millet-i Hakime" (Müslümanlar) ve Millet-i Mahkume (Gayrimüslimler) diye birinci ve ikinci sınıf olarak ayıran Osmanlı Millet Sistemi'nin mirası nedeniyle de asimile edilmeleri mümkün olmayan olarak görülmüşlerdir, çünkü genellikle dünyada ve özellikle de Orta Doğu ve Balkanlar'da "ulusal" kimliğin temel unsuru soy veya din değil, din ve hatta mezheptir (Oran, 2018, s. 278). Bu nedenle Türkiye'de Gayrimüslimler Türk milliyetçiliğinin "kurucu ötekisi"dir (Aktoprak, 2010). Bu "ötekilik", imparatorluğun yerine bir ulus-devlet³ olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'yle birlikte güçlenerek devam etmiştir.

¹ Bu makale şu iki çalışmanın özetlenmiş ve güncellenmiş halidir: Bkz. Oran, 2018 ve Aktoprak, 2010.

² Kaldı ki bu Md. 66/1, "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı herkes Türk'tür," derken, "Türk"ün tanımını teritoryal (üstünde yaşanan toprağa bağlı) olarak değil, etno-dinsel olarak yapmaktadır. Bu hususa hemen aşağıda geleceğiz.

³ Ulus-devlet, inşa etmek istediği ulusun tek kimlikli olduğunu iddia eden devlet türüdür. Devletin vatandaşa biçtiği kimliğe (üst-kimlik) ülkenin egemen etnik-dinsel kimliğini oturtur ve diğer kimlikleri (alt-kimlikler) reddeder. Ulusal devlet 1789'a yani Fransız Devrimi'ne tarihlenir ve egemenliğin kaynağına (Tanrı'yı, kralı veya başka bir kavramı değil) "ulus"u oturtan devlet türünün adıdır. Ulus-devlet ise, 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlenir ve egemenliğin kaynağına "ulus"u değil, ulus içindeki egemen etnik-dinsel grubu oturtan devlet türünün adıdır (Oran, 2018, s. 13).

Bu durum, Osmanlı'daki Millet Sistemi'nin bir kalıntısı olarak, 1923 Lozan Barış Antlaşması'nda resmî olarak azınlık statüsü tanınan tek grubun Gayrimüslimler olmasıyla devam edecektir. M. Yeğen'in vurguladığı gibi, Müslüman-olmaklık Türklüğü başarabilmenin, Türk olmanın anahtar unsuruyken, Müslüman-olmamaklık da Türk olabilmenin önündeki "doğal" bir engel kabul edilmiştir (Yeğen, 2002, s. 10).⁴ Ulus-devletlerde alt-kimlikleri ortadan kaldırmayı amaçlayan iki yöntem, asimilasyon ve etno-dinsel temizlik ön plana çıkar. Türkiye'de de Türk olmayan ama Müslüman olan halklara -Kürtler veya Çerkesler vb. gibi- karşı asimilasyon, bastırma ve yok sayma politikaları kullanılırken Gayrimüslimlere yönelik ayrımcılık, tasfiye, dışlama ve yabancılaştırma kullanılmıştır.

Bu çalışmada TBMM'nin kurulduğu 1920'den günümüze Türkiye'de Gayrimüslim vatandaşları etkileyen yasalar⁵ ve Gayrimüslimlerin Türkiye'den tasfiyesine dair kritik dönüm noktaları ele alınacaktır. TBMM'yi merkeze alsak da gerek yürütme gerekse yargının TBMM tarafından yapılan yasaları uyguladığını dikkate alarak bu iki erk de gerektiği yerlerde siyasal tabloya dahil edilecektir. Bitirirken, Gayrimüslimlerin hâlâ devam eden sorunları "İhlal Haritası" başlığı altında eğitim hakkı, vakıflar sorunu, din özgürlüğü ve ibadet hakkı üzerinden değerlendirilecektir. Ortaya çıkacak tablo TBMM'nin yüzyıl içinde zorunlu değil, gönüllü vatandaşlık temelinde inşa edilecek bir Türkiye'yi amaçlayıp amaçlamadığını ortaya koyacaktır.

1920'den 2000'lere

Millî Mücadele döneminde çoğunluğu köylü olan ve Müslümanlık dışında belirgin bir kimliği bulunmayan halkın desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı ve bu kesimi mücadele içine çekerken uğruna savaşabilecekleri bir hedef koymak gerekiyordu. Bu hedef, görünüşte saltanatı kurtarmak, Hıristiyan yabancıların işgaline karşı direnmek ve doğuda bir Ermeni devletinin, batıda da bir Rum devletinin kurulmasını önlemektir. Bu ortamda Tanzimat'la başlayan sekülerleşme söylemine ara verildi ve İslam milleti "gâvura karşı" seferber edildi (Yıldız, 2001, s. 128; Bora, 1999, s. 116).

1921 Anayasası hazırlanırken TBMM'deki önemli tartışmalardan birini korporatizm (ulusun çiftçiler, memurlar, askerler, ırgatlar, tüccarlar gibi "meslekler" üzerinden temsili) oluşturuyordu. Meslekî temsile getirilen itirazlardan birini ülkede güçlü sendikal ve meslekî örgütlerin olmayışı, ikincisini de büyük tepki çeken "halkın cahilliği" söylemi oluşturuyordu. Ama daha temel olan itiraz Gayrimüslimlerin meslek sahipleri içinde güçlü olmaları ve Meclis'e girebilme olanaklarıydı ve bu hiç istenmiyordu (Sevinç ve Demirkent, 2017, s. 51). 1920'de Misak-ı Millî ile ulus inşa sürecinin devam edeceği sınırlar da belirlenmiş, irredantizm, yani Turan ülküsü reddedilmişti.⁶

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması yeni kurulacak devletin modern ve laik bir ulus-devlet olarak Osmanlı'dan farklı bir yöne evrileceğinin en açık göstergesi oldu. Bu

⁴ AKP'ye kadar Laik, Hanefi, Sünni, Müslüman Türkler (LAHASÜMÜT) daima en üsttedir. AKP'yle birlikte ilk hece elenmiş, Hanefi, Sünni, Müslüman ve Türk HASÜMÜT olmuştur (Oran, 2018, s. 444).

⁵ Bu yasaların tam metinlerine kaynakçadan ulaşabilirsiniz.

⁶ Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal liderliğindeki Türk milliyetçiliği "ulusal" tanımını kendi sınırlarını dışına taşırmamış, irredantist bir politika gütmemiştir (Oran, 1999, s. 48).

kurucu antlaşma aynı zamanda Gayrimüslim vatandaşların yeni kurulacak devletteki statüsünü belirleyen en temel belge olarak ortaya çıktı. Günümüzde hâlâ azınlıklarla ilgili herhangi bir tartışmada ve/veya azınlıklar ve insan haklarına ilişkin bir uluslararası belge gündemde olduğunda/imzalandığında resmî söylemin temel referans noktası Lozan Antlaşması olmaya devam etmekte; Türkiye’yi en az derecede bağlamak amacıyla belgeye bir çekince veya yorum eklendiğinde, “T.C. Anayasası” ibaresinin yanında Lozan da yer almaktadır.⁷

Lozan Barış Antlaşması 1923’te 340 sayılı Yasa’yla iç hukuka aktarılmış olduğundan, Türkiye Lozan’da getirilmiş hakları uygulamakla yükümlüdür. Üstelik 1982 Anayasası Md. 90/5, "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamaz," demektedir. Bu madde, Mayıs 2004’teki Anayasa değişikliğinden sonra daha da vurgulanmış ve Lozan’ın ilgili yasaların üstünde olduğu açıkça belirtilmiştir: "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkacak uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."

Lozan’ın “Azınlıkların Korunması” başlıklı III. Kesim’inde Gayrimüslim vatandaşlar Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî azınlıkları olarak tanımlanır. Gayrimüslimler bu sefer Millet Sistemi içinde değil, ulus-devletin yasallığı içinde azınlık statüsüne tabi olmuşlardır; lakin hem resmî söylemde hem de toplumsal alanda aslında Millet Sistemi’nden Türk milliyetçiliğine kalan miras devam etmektedir. Lozan’da değişen, bu mirasın ulus-devletin yasal çerçevesi ve dönemin gelişen azınlık hakları söyleminin üzerine inşa edilmesidir.

Lozan’da Gayrimüslimlere tanınan haklar şunlardır:⁸

- Dolaşım ve göç etme konusunda bütün Türk uyruklarına uygulanan seyahat özgürlüğü (Md. 38/3),
- Müslümanların yararlandığı aynı medeni ve siyasal haklardan yararlanma hakkı (Md. 39/1),
- Din, inanç veya mezhep farkının ayırımcılığa yol açmaması (39/3),
- Giderlerini ödeyerek her türlü kurum (vakıf, okul vb.) kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini kullanmak ve ayinlerini yapmak konularında eşit haklar (Md. 40),
- Önemli bir oranda oturdukları il ve ilçelerde, adillerinde öğretim yapabilmeleri için çeşitli bütçelerden (devlet, belediye vd.) hakkaniyete uygun pay alma hakkı (Md. 41/ 1 ve 2),
- Aile ve kişi statüleri konusunda gelenek ve göreneklerine saygı (Md. 42/1),
- İnançlarına aykırı davranışta bulunmaya ve hafta tatilinde (Lozan’ın imzası tarihinde bu tatil cuma günüydü) resmî işlemleri yerine getirmeye zorlanamama (Md. 43).

Bu haklar Lozan’da çok açık bir şekilde Gayrimüslim Türkiye vatandaşlarına tanınan haklardır; yani günümüzde de hâlâ ileri sürüldüğü gibi sadece üç büyük Gayrimüslim cemaat olan Rumlara, Ermenilere ve Musevilere değil, Müslüman olmayan bütün Türkiye vatandaşlarına tanınmışlardır. Dolayısıyla devletin görmezden geldiği diğer Gayrimüslim gruplar Arap, Rum

⁷ Türkiye bu sözleşmeleri imzalarken her seferinde aynı çekinceyi koyar veya yorum beyanında bulunur: "Türkiye Cumhuriyeti, Sözleşmenin ... maddesini, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ve 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Andlaşması ve Ek'lerinin ilgili hükümlerine ve usullerine göre uygulama hakkını saklı tutar." Yani, bu sözleşmelerde getirilen haklar Türkiye Anayasası tarafından yasaklanan haklardansa veya Lozan'da azınlık kabul edilenler dışında başka kimselere haklar getiriliyorsa, bunlar kabul edilmeyecektir.

⁸ Lozan’da “Azınlıkların Korunması” başlığı altında aslında dört hak grubu vardır. Bu gruplar, Gayrimüslim T.C. vatandaşları, Türkçeden başka bir dil konuşan T.C. vatandaşları, Tüm T.C. vatandaşları ve Türkiye’de oturan herkeştir. Ayrıntılar için bkz. Oran, 2018, s. 231-250.

Ortodokslar, Süryaniler, Bahailer, Ezidiler, Protestanlar, Yehova Şahitleri, Budistler vb. de bu hakkın öznelidir. Fakat uygulamada bu haklardan sadece Rumlar, Ermeniler ve Museviler yararlanmışlardır; üstelik onlar da uygulamada pek çok hak ihlaline maruz kalmışlardır ve kalmaktadırlar.

Genç Cumhuriyet: 1920'ler

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet kurulduğunda Millî Mücadele dönemi seferberliğinin harcı olan İslam bir anda terk edilmedi. Sevr Antlaşması Türk milliyetçileri için temel bir hareket noktası haline gelmişti.⁹ Hem Sevr'de Ermenistan'a verilen bağımsızlık hem de yukarıda kısaca özetlenen arka plan bu kesimler için Gayrimüslimlerin Lozan'la yeniden kurulan devletin vatandaşı olsalar da makbul vatandaşı sayılmalarını güçleştirmişti (İçduygu, Kaygusuz, 2004: 37). Cumhuriyet kurulduğunda savaş yıllarının Gayrimüslimler üzerinde bıraktığı hain damgası sıcaklığını koruyor ve halk arasında devam eden öfke de ulus-devletin ve ulusal kimliğin inşasında seçkinlerin elini rahatlatıyordu.

1924 Anayasası yapılırken Md. 88 taslağı "Türkiye ahalisine, din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur (denir)" biçiminde iken, görüşmeler sırasında buna iki kelime eklendi ve madde şöyle kesinleşti: "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur." Buradaki iki kelimenin, yani "vatandaşlık itibarıyla" kelimelerinin eklenmesinin sebebi, Gayrimüslim vatandaşların "Türk"ün dışında düşünölmeleriydi. Burada bahsedilen vatandaşlık, kâğıt üstündeki vatandaşlıktı. Md. 88, tek bir cümlede, iki farklı Türklük tanımını anayasal hüküm haline getirmişti (Yeğen, 2006, s. 103).

İttihat ve Terakki'nin Anadolu'yu homojenleştirme ve millî iktisat politikaları Cumhuriyet döneminde aynen devam ettiriliyordu. 1923'te Gayrimüslim tüccarlar İstanbul Ticaret Odası'ndan tasfiye edilmişti. 1924'te çıkarılan 460 sayılı Avukatlık Kanunu uyarınca "kötü şöhretle tanınmış olmak" ölçütü incelenerek Rum avukatların %75'inin, Ermeni avukatların %73'ünün mesleğe devam edemeyeceğine karar verildi.

1927'te çıkarılan 964 sayılı Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun'a göre eczane açma şartları arasında "Türk bulunma" da zikredilmekteydi. Bu minvalde kapatılma kararı verilen eczanelerin %87'si Gayrimüslimlere aitti.

1926'da çıkarılan 805 sayılı Kanun ile iktisadi müesseselerde Türkçe kullanımı şart kılınmıştı. Aynı yıl, yazılı olmayan tebliğlerle yabancı şirketler, personellerinin %75'nin Müslüman-Türk olması için baskıya maruz kaldı (Aktar, 2004, s. 115).

Yine 1926'da 788 sayılı Memurin Kanunu ile memuriyete giriş koşullarına vatandaşlıktan hiç söz etmeyip "Türk olmak" şartı konularak Gayrimüslimlere devlet kapısı da kapandı. 1965'te çıkarılan 657 sayılı Kanun'la devlet memuru olmak için sadece Türk vatandaşı olmak şartı gelse de Gayrimüslimlerin bürokrasiden fiilen dışlanması günümüze kadar devam etti. 1927'de

⁹ 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Sevr sendromu, ancak 1990'lardan sonra, ulusalcılıkla birlikte zuhur etmiştir. İnşa edilen mağduriyet psikolojisi üzerinde yükselen Sevr sendromu için bkz. Oran, 2018, s. 404-407.

çıkarılan 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda sözü edilen izin ve bağışıklardan yararlanabilmek için de müdür ve muhasebeci dışında bütün memur, müstahdem ve işçilerin “Türk olması” şartı getirilmişti. 1928 tarihli 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun'la doktorluk yapabilmek “Türk bulunmaya” bağlandı. Özetle, en başından itibaren Lozan Md. 39/3 ihlal ediliyor, din farkı ayrımcılığın temel nedeni olarak öne çıkıyordu.

TBMM, bir yandan halkçılık ilkesiyle sınıf kavgasını reddederken, diğer yandan Gayrimüslimlerin sınıfsal üstünlüğünü kabul ederek, bu sınıfın Gayrimüslimler yerine Müslüman-Türklerden oluşması için yasama faaliyetlerine devam etti. Bu politika devamlılığı ve ihlaller eğitim alanında da vuku buldu, Süryanilerin Mardin, Adıyaman, Elazığ, Diyarbakır ve Antakya'daki okulları 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu gerekçe gösterilerek 1928'de kapatıldı.

Bu dönemde Gayrimüslim nüfusun sayısını düşüren iki önemli olaya da ayrıca yer vermek gerekmektedir. Bunlardan ilki 1923 nüfus mübadelesidir. 30 Ocak 1923'te Lozan'da Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan mübadele sözleşmesi uyarınca Yunan ya da Türk uyruklu İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları hariç Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dinine mensup Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dinine mensup Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923'ten itibaren zorunlu mübadelesine karar verilir. Mübadeleye tabi tutulanların din kriterine göre belirlenmesi, yeni seçkinlerin Osmanlı Millet Sistemi mirasını ve Millî Mücadele döneminin birleştirici unsuru olan İslam'a vurguyu devam ettirdiklerinin bir göstergesidir. Sadece Rumlar değil, Türkçeden başka dil bilmeyen (ve bir olasılıkla Türk kökenli olan) Rum Ortodoks Karamanlılar da mübadeleye tabi tutulmuştur. Dolayısıyla 1923 sonrasında Gökçeada (İmroz), Bozcaada (Tenedos) Adaları ve İstanbul haricinde Rum kalmamıştır. Lozan, mübadeleye tabi tutulmayan ve Md. 37-44'teki azınlık haklarından yararlanmaları kararlaştırılan Gökçeada ve Bozcaada yerli Rum halkına Md. 14'le teritoryal bir özerklik vermektedir.¹⁰ Fakat ne bu özerklik ne de Lozan Md. 37-44 uygulanmış, 1927'den itibaren uygulanan politikalar ve çıkarılan yasalarla da devlet bu adaların halkını göçe zorlamıştır. Bu bağlamda bu dönemdeki ilk örnek 1927'de çıkarılan 1151 sayılı Yasa'yla Gökçeada ve Bozcaada'daki Rum okullarında Rumca tedrisatın yasaklanmasıdır. Ardından bu okullar Millî Eğitim Bakanlığı'nın 29.07.1964 tarihli 2690 sayılı Karar'ıyla kapatılacak, mülkleri de mahalli idarelere devredilecektir.

Tek Parti Dönemi

1930'lar merkezî iktidarın üst kimliğin inşasında yoğun denetim ve gözetim mekanizmalarını devreye soktuğu yıllardır. Bir yandan ordu ve bürokrasi merkezîleşmenin temel aktörleri, üst kimliğin birincil sembolleri ve taşıyıcıları olarak yükselirken, bir yandan da eğitim sistemi yenilenen müfredat ve yeniden yazılan tarihle tebaadan vatandaşa dönen “Türkleri” yetiştirmek üzere devrededir. Milliyetçi söylemde soya yapılan vurgu en açık şekilde 1931-1938 yılları

¹⁰ Md. 14: “Türk egemenliği altında kalan İmroz adasıyla Bozcaada, yerel yönetim ile can ve mal güvenliği bakımından, Müslüman olmayan yerli halka gerekli bütün güvenceyi sağlayan, yerel unsurlardan kurulu bir özel yönetim örgütünden yararlanacaktır. Bu adalarda düzenin korunması, yukarıda öngörülen yerel yönetim örgütünün aracılığıyla yerli halktan seçilmiş ve bu örgütün emrinde bulunan bir polis kuvvetince sağlanacaktır.” “Rum ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin olarak Türkiye ile Yunanistan arasında kararlaştırılmış ya da kararlaştırılacak olan hükümler, İmroz ve Bozcaada adaları halkına uygulanmayacaktır.”

arasında Türk Tarih Tezi ve Türk Dil Tezi'yle ortaya çıkmıştır. Her iki teori de Batı'nın Türkleri ikinci sınıf bir ırk olarak aşağılamasının tahrik ettiği savunmacı psikolojinin bir türevidir ve aynı zamanda Anadolu tarihinin İslam'la değil Türklükle özdeşleştirilmesi için çabalamaktadır (Yıldız, 2001, s. 160; Özdoğan, 2001, s. 85).

Öte yandan İslam'la bağın tamamen koparıldığını söylemek de mümkün değildir. Değişen sadece vurgudur. Türk ulusal kimliği içinde eriyen bir seküler İslam mevcuttur. İslam'ın Türklere kattıkları değil, Türklerin İslam'a kattıkları öne çıkarılarak (Ersanlı, 2003, s. 210) dine göre soya öncelik kazandırılmaktadır. Anadolu ezelden beri, Atatürk'ün Hatay'ı isterken belirttiği gibi, "40 asırlık bir Türk yurdu"dur" savı merkezî iktidar(lar)ın azınlıklara bakışını temellendiren köşe taşlarından biri olacaktır; çünkü azınlıklara misafir gözüyle bakılmasını meşrulaştırmaktadır.

Bu dönemde azınlığın gayriresmî tanımı genişse de resmî tanımı açıktır: Gayrimüslimler. Dönemin tarih kitaplarında yeni kuşaklar özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde düşmanla iş birliğine giden Gayrimüslimlere karşı uyarılırken, dönemin asimilasyoncu politikasına uygun bir şekilde Kürtlerden ve/veya Alevilerden bahsedilmemektedir (Copeaux, 2000, s. 32).

1931'de basın özgürlüğüne sınırlamalar getiren Matbuat Kanunu'na göre sadece Türkler gazete ve dergi sahibi olabilecektir. Bütün yayıncıların diplomalı olmaları şartı konmuş, eğer bu diploma yurt dışından alınmışsa yayıncının akıcı bir Türkçe konuşuyor olması koşulu eklenmiştir. Ayrıca Millî Mücadele döneminde düşmanın amaçlarına hizmet etmiş olanların gazete ve dergi çıkarması da yasaklanmıştır (Çağaptay, 2003: 369).

1932 tarihli 2007 sayılı Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun da 1917'den sonra İstanbul'a gelen Beyaz Rusları hedefler gibi gözükmekle birlikte esas olarak, Yunan vatandaşı olan İstanbullu Rum küçük esnaf ile sokak satıcılarını ve Levantenleri tasfiye etmeyi ve onların işyerlerini Müslüman Türklere vermeyi amaçlamaktadır. Üstelik kanun bu niteliğiyle vatandaşlığa geçmemiş İstanbullu Rumlara oturma, iş kurma ve çalışma olanağı tanıyan ve 30 Ekim 1930'da Yunanistan'la yapılan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi'ni de sadece iki yıl sonra ihlal etmiştir. Bu kanunla kapıcılıktan şoförlüğe pek çok meslek yasa üzerinde vatandaş olarak Türklere, ancak pratikte sadece soyu Türk veya dini Müslüman olanlara tahsis edilmektedir. Gerekçe ise kamu güvenliğidir ve kamu güvenliğinin şoförlük, kapıcılık ve konsomatrisliğe kadar genişletilmesi, devletin hem tehdit algısının boyutunu (Aktar, 2004, s. 120-121) hem de azınlıkların kamu güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algılandığını göstermektedir.

"Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası canlanırken, 1932'de İzmirli her Musevi'ye "her vakit Türk dili konuşacaklarına" dair bir taahhüname imzalatılmıştır. 1934'te 2525 sayılı Soyadı Kanunu'yla başka ırklar ya da uluslarla bağlantılı olan soyadlarının alınması yasaklanır. Böylece Arnavutoğlu, Kürtoğlu gibi belli bir halka işaret eden ya da -yan, -of, -ef, -vic, -ic, is, -idis, -pulos, -aki, -zade, -bin gibi son ekli soyadları kullanılmayacak (Güven, 2006, s. 115), Gayrimüslimler kamusal alanda görünmez kılınacaktır.

Rumca, Ermenice ve Süryanice yerleşim yerleri ve coğrafi isimler de bu dönemde değiştirilmeye başlanır. Bu arada, Türkiye'nin her tarafında 12.211 köyün (yani köylerin üçte birinin), 4.000 kasabanın ve 4.000 coğrafi yerin adı değiştirilmiştir (Tuncel, 2000; Yeni Tabii Yer Adları, 1977).

Bu genel tablonun içinde Gayrimüslim nüfusun tasfiye sürecine ilişkin önemli bir gelişme de 1934'te Trakya'da yaşanacaktır. 1934 Trakya Olayları, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Musevi vatandaşlara yönelik gerçekleşmiş ilk antisemit saldırıdır. 1930'lar dışarıda Almanya'nın etkisiyle antisemitizmin Avrupa'da hızla yayıldığı, içerde de yukarıda belirtildiği gibi Türk ulusunun soya ve Müslümanlığa dayalı bir şekilde inşasına girişildiği yıllardır. Bu dönemde Türkiye'nin İtalya'dan algıladığı tehdit de Trakya olaylarının şekillendiricisi olarak öne çıkmaktadır. Bölgedeki Musevilerin ekonomik hayattaki etkinliği Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden beri tepki çekmektedir ve 30'ların bahsedilen dinamikleri altında Musevi cemaatinin kendisini müdafaa edebileceği ortam daralmaktadır (Levi, 1998, s. 27). Israrla ve sıklıkla iktidara kendilerine yönelik artan baskıları bildirmelerine rağmen bu hedef göstermelere karşı tedbir alınmamıştır. Musevilerin ekonomik etkinliğine dikkat çeken antisemit gazete ve dergi yayınlarının ardından Haziran 1934'te korkutma, sindirme, dövme ve ırza tecavüz yollarıyla göçe zorlama hareketi başlamıştır. 28 Haziran-4 Temmuz 1934 tarihleri arasında Çanakkale, Kırklareli, Babaeski, Lüleburgaz, Edirne ve Uzunköprü'de gerçekleşen saldırılarda güvenlik güçleri gerekli önlemleri almamışlardır (Levi, 1998; Bali, 1999; Aktar, 2004, s. 78-82). Olayların ardından Trakya Musevilerinin çok büyük bir bölümü bütün mal ve mülklerini bırakarak İstanbul'a göç edecek, bu göç 1942'den sonra yurtdışına, özellikle İsrail'e (1948) yönelecektir.

1941'de, II. Dünya Savaşı döneminde, "20 Kura Askerlik" olarak anılan, 26-45 yaş arası Gayrimüslim erkeklerin yedek kuvvet olarak askere çağırılması olayı da ulusal güvenlik kaygısının yoğun olduğu bir dönemde Gayrimüslimlerin siyasi ve toplumsal yaşamdan yalıtılması adına atılan başka bir adımdır. Çünkü askere çağrılan bu kişilere silah ve normal askerî üniforma verilmemiş, bu kişiler daha çok park-bahçe düzenlemelerinde, yol yapımında çalıştırılmış, 1942'de terhis edilmişlerdir (Bali, 1998).

Bu dönemde Gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığın ve onları göçe zorlayan politikaların başında, Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi gelir. 12 Eylül 1942'de Defterdarlıklara gönderilen bir genelgeyle, savaş zamanında olağanüstü kazanç sağlayanların belgelenmesi ve azınlıkların ayrı bir cetvelde gösterilmesi talep edilir.¹¹ Başbakan Saraçoğlu TBMM'de Kanun'u T.C. vatandaşı Gayrimüslimlerden "yabancı" diye bahsederek takdim edecek; Kanun'un gösterilen misafirperverlikten yararlanarak zengin olanlara tatbik edileceğini belirtecektir. Uygulamada odak, ticaret burjuvazisinin merkezi olan ve Gayrimüslim ticaret erbabının yoğun olarak yaşadığı İstanbul'dur. Varlık Vergisi ile İstanbul ekonomisinin de Gayrimüslimlerden "temizlenmesi"ne girişilecek ve son kale yıkılacaktır. Vergi dahilinde mükelleflerin %54'ünün İstanbul'da olması, İstanbullu mükelleflerin içinde Gayrimüslimlerin oranının %87'yi bulması durumu açıkça ortaya koyar (Aktar, 2004, s. 139). Mayıs 1944'te vergi kaldırıldığında Gayrimüslimler piyasadaki etkinliklerini yitirmiştir. En çok Museviler, ardından Ermeniler ve Rumlar bu uygulamadan zarar

¹¹ Bkz. Ökte, 1951; Akar, 1992.

görmüştür (Aktar, 2004, s. 203). Varlık Vergisi'nin yarattığı güvensizlik azınlıkların entegrasyon sürecini olumsuz etkilemiş, pek çok Gayrimüslim vatandaşın göç etmesine neden olan başka bir ayrımcılık örneği olarak Cumhuriyet tarihine eklenmiştir.

Çok Partili Döneme Geçiş

Önce Demokrat Parti (DP) dönemini ele alırsak:

Temmuz 1945'te çok partili dönem başlayacak ve 1946'da Demokrat Parti (DP) kurulacaktır. 1946-1950 yılları CHP ve DP'nin komünistlik üzerinden birbirlerini karalamaları ile geçecek, komünizme karşı popülist bir milliyetçilik yükselmeye başlayacak ve dış destek de bulacaktır. Öte yandan DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte 1950'ler artan bir dinsel toleransa da sahne olacaktır. Dinsel muhafazakârlık CHP döneminin devletçi ve baskıcı rejimine karşı bir muhalefet biçimi olarak yükselmiştir. Artık siyasetin hâkimiyeti Cumhuriyet seçkinlerinde sembolleşen modern ve laik merkezin tekelinde değildir; İslam ve geleneğin temsil ettiği çevre de DP iktidarıyla birlikte siyasi yükselişe geçmiştir.

Gayrimüslimler açısından bu gelişmelere baktığımızda, özellikle CHP'nin otoriter tek parti rejimine karşı yükselen tek muhalif ses olması nedeniyle DP, ilk etapta Gayrimüslim cemaatler tarafından desteklenmiştir. 1950'de Ermeni Patrikhanesi'nde bir kereliğine mahsus olsa da patrik seçimi yapılması, Heybeliada Ruhban Okulu ortaokulunun diğer azınlık liseleri derecesine çıkarılması, Gökçeada ve Bozcaada'da 1927'de kapanan Rum okullarının 1951'de açılması bu olumlu hava içinde cereyan etmiştir. 1921'den beri "hahambaşı vekili"yle idare edilen Musevi cemaati de 1953'te hahambaşı seçebilmiş, İstanbul'da yeni azınlık okulları açılmıştır.

Fakat kısa süre içinde DP'nin ekonomik açılımlarının ilk dönemde yarattığı refah gerilemeye başlayacak, kentlerde işsizlik artarken yoksulların zenginlere dış bilemeye başladığı bir dönemde, bir de Türkiye Kıbrıs sorununun tarafı olunca Gayrimüslimler bir kez daha hedef haline geleceklerdir. Ekonomik ve siyasi kriz ortamında DP çareyi milliyetçiliğe başvurmakta bulacaktır.

6-7 Eylül pogromu yükselen bu milliyetçi ortamda gerçekleşir. 6 Eylül 1955 akşamı iktidardaki DP'ye yakın *İstanbul Ekspres* akşam gazetesi Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı haberini yayımlar yayımlamaz Kıbrıs Türktür Derneği öncülüğünde kalabalık bir grup Taksim'de toplanmış ve yürüyüşe geçerek Rumlara (ve tabii diğer Gayrimüslimlere) ait ev ve dükkânları yağmalamaya başlamıştır. Olaylar Beyoğlu'yla sınırlı kalmamış, Beykoz, Kadıköy ve Adalar gibi birbirinden uzak ilçelerde de vuku bulmuştur. İzmir'de de Rumlara ve Levantenlere yönelik saldırılar olmuştur.¹² Çeşitli kaynaklara göre 11 ila 15 kişinin hayatını kaybettiği olaylarda, en az 300 kişi yaralanmış ve asgari sayısı 60 olan ama gerçek sayısı bilinmeyen tecavüz vuku bulmuştur. Maddi tahribat zamanın parasal tutarıyla 1 milyar civarındadır. Olaylar sonrasında TBMM'de yapılan tartışmalarda açıkça ortaya çıkmaktadır ki, hem merkez hem de çevreden gelen siyasetçiler için Gayrimüslimler geçici olarak Türkiye'de bulunan ve "gerçek" Türk ulusunun onlara Cumhuriyet'in misafirleri oldukları için sabır gösterdiği ikinci sınıf

¹² İki gün süren olaylardan pek çok Gayrimüslim evlerine astıkları Türk bayrakları sayesinde kurtulmuştur. Yunanistan'da yapılan soruşturmada Atatürk'ün evine yerleştirilen ses bombasının MİT'te görevli olduğu söylenen Batı Trakyalı bir öğrenci tarafından Türkiye Konsoloslugu'ndaki bir görevliye verildiği ortaya çıkmıştır. Bu öğrenci sonradan Türkiye'de vali olmuştur.

vatandaşlardır.¹³ Dolayısıyla 6-7 Eylül Olayları, tek parti döneminde olduğu gibi çok partili dönemde de Gayrimüslimlere yönelik temel zihniyetin devam ettiğinin önemli bir göstergesidir ve azınlığın devlete güvensizliğini pekiştirmiştir. Pogromun ardından yaklaşık 5.000 kişi Yunanistan'a göç edecektir.

Sonra, DP dönemini sona erdiren 27 Mayıs 1961 dönemini ele alırsak:

1960'lara girildiğinde, Türk-İslam sentezi gelişmeye başlamıştır. 1930'ların aksine Türk kültürünün İslam'a kattıkları değil, İslam'ın Türklüğe kattıkları tartışılmaktadır. Türk kültürünün devamlılığı İslam'la ilişkilendirilmekte, Osmanlı geçmişi Türklük üzerinden kutsanmaktadır. Bu nedenle yükselen bu yeni sağ milliyetçilik için de Gayrimüslimler güvenilmez ve yabancıların ajanı olmaya müsait "öteki"lerdir (Copeaux, 55-56; Aktar, 2004, s. 43; Taşkın, 2007, s. 58). 27 Mayıs darbesinden sonra amacı Gayrimüslim vatandaşları gözetim altında tutmak olan bir Azınlık Tali Komisyonu'nun 1962'de kurulduğu ise ancak 2004'te ortaya çıkacaktır.

Kasım 1964'te 3885 sayılı Genelge'yle Rum okullarında sabah duası yasaklanmış, aynı yıl Fener Patrikhanesi'nin basımevi ve yine Patrikhane'ye ait Büyükaada Rum Erkek ve Kız Yetimhanesi kapatılmıştır. Gökçeada ve Bozcaada'da açılan okullara 1964'te 502 sayılı Yasa'yla bir kez daha Rumca tedrisat yasağı geri getirilecek, okulların mülklerine el konulacaktır. Aynı yıl 35 sayılı Millî Güvenlik Kurulu Kararı'yla da ada Rumları göç ettirilerek bölgenin Türkleştirilmesi hedeflenecektir. Rum arazileri, askerî havaalanı yapmak, yarı açık cezaevi inşa etmek ve devlet üretim çiftliği kurmak gerekçeleriyle kamulaştırılır. Adadaki Rum vakıf mallarına da 1960'ların sonundan itibaren 1936 Beyannamesi¹⁴ nedeniyle el konulmaya başlanacaktır. Adalara Karadeniz Bölgesi'nden getirilerek yerleştirilen Müslüman nüfus sonucu özerk yerel yönetimin bir anlamı kalmamış, iki adadaki Rum vatandaşların sayısı giderek azalmıştır (Özözen Kahraman, 2005, s. 36-37). 1970'te İmroz ismi değiştirilerek adaya Gökçeada isminin verilmesi de yürütülen millîleştirme politikasının bir parçasıdır. 1934'te her iki adadaki toplam nüfus 8.200 kişiyi bulurken (Alexandris, 1992, s. 143) günümüzde bu sayının 500'lere inmesi süregelen bu ayrımcı politikalar ve ihlallerle bağlantılıdır.

Soğuk Savaş döneminde devletin bir diğer iç düşmanı olarak gösterilen solcular başta olmak üzere, pek çok düşman imgesi bu dönemde azınlık kimlikleri temelinde türetilecek, çoğu zaman siyasal ve toplumsal azınlık olarak tasvir edilen solcular, Rum ya da Ermeni olarak damgalanacak ve böylece azınlık kimlikleri adeta hakaret babında sıfatlaşacaktır (Bora, 2002, s. 913). Bu dönemde iç ve dış politikadaki krizler Gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığı iyice artıracak, özellikle Rum azınlık Kıbrıs nedeniyle Yunanistan'la inişli çıkışlı seyreden ilişkilerin kurbanı olacaktır.

Gayrimüslimlerin tasfiyesinin bu dönemdeki büyük uygulaması Kıbrıs olayında Yunanistan'ı sıkıştırmak için Türkiye'nin 1930 Mukavelenamesi'ni 16 Eylül 1964'te tek yanlı olarak feshetmesidir. Bu Mukavelename'ye göre taraflardan her birinin uyrukları diğer tarafın ülkesine serbestçe girebilme, orada yerleşebilme, yolculuk yapma ve orayı istedikleri zaman terk edebilme haklarına sahiptir. Antlaşmaya göre taraflardan her birinin uyruklarına diğer tarafın ülkesinde mülk edinme, ticari faaliyette bulunma, şirket ve fabrika kurma, ithalat, ihracat yapma,

¹³ 6-7 Eylül'ün ardından TBMM'de yapılan tartışmaların ayrıntısı için bkz. Zorbay, 2019.

¹⁴ Bu çalışmada bkz. Vakıflar Sorunu başlığı.

gemi taşımacılığı faaliyetlerinde bulunma ve miras bırakma hakkı da tanınmıştır. Ayrıca bu kişiler söz konusu faaliyetler sırasında yerel uyruklarla eşit vergilendirmeye tabidirler.

Feshin ardından Yunan uyruklu İstanbul Rumları, yanlarında yalnızca 200 TL ve 20 kiloluk bir bavulla sınır dışı edilmişlerdir. Antlaşma feshedildikten sonra Kasım 1964'te çıkarılan gizli bir kararnameyle¹⁵ bu insanların taşınmazlarına tasarruf etmeleri de yasaklanacak ve gelirleri bloke edilecektir. Bu kararnamenin ardından sayıları 12.000 civarında olan bu insanlarla akraba olan on binlerce T.C. vatandaşı Rum da Yunanistan'a gitmek zorunda kalmıştır. İstanbul, Mersin ve İzmir'de yaşayan ve Yunanistan pasaportu taşıyan Levantenler de sınır dışı edilenler arasındadır. 1965'te kalan Rum nüfus 48.000'dir ve kalanların önemli bir kısmı da zaman içinde, özellikle Türkiye'nin 1974'teki Kıbrıs çıkartmasının ardından, Yunanistan'a göç edecektir (Karimova ve Deverell, 2001, s. 143; Koçoğlu, 2003, s. 128-129).

İlerleyen sayfalarda daha ayrıntılı ele alınacak olan Heybeliada Ruhban Okulu'nun da bu ortamda 1971'de kapatıldığını eklemek gerekir.

1980'lerden AKP Dönemine

12 Eylül 1980 sabahı Türkiye yepyeni bir döneme uyandı. 1960 askerî darbesinin ve 1971 muhtırasının ardından ordu bir kez daha ülkeyi "koruma ve kollama" misyonuyla işbaşındaydı. Bu "koruma ve kollama" çabası ekonomik alanda neoliberal dönüşüme eklenmeyi, siyasal alanda devletin başını ağrıtmayacak "sadık" ve "depolitize" vatandaşı yeniden inşa etmeyi içeriyordu. Bir üst-kimlik olarak Türk kimliği bu bağlamda yeniden tanımlanacaktı. Modern-laik milliyetçiliğin simgesi ordu, hem 80 öncesinde yükselen siyasal bilinçlenmeyi din aracılığıyla törpülemek, hem de ABD'nin Yeşil Kuşak Projesi'ne uyum göstermek adına Türk-İslam sentezinin birincil uygulayıcısı olarak ortaya çıktı. 1960'larda Soğuk Savaş koşullarının beslediği, devletin arka planda destek çıktığı bir hareket iktidara geçiyor, üstelik de bunu Kemalist öğelere vurguyu da eksiltmeden, yani Cumhuriyet'in meşruiyet zeminine de oynayarak yapıyordu.

1983'te başlayan ANAP dönemi de farklı sağ partilerin ve çıkar gruplarının bir koalisyonu olarak ordunun başlattığı görevi devam ettirdi. 1990'larda DYP'den SHP'ye, MHP'den RP'ye farklı siyasal partiler farklı koalisyonlarla iktidara geldilerse de Türk-İslam sentezi özellikle eğitim alanındaki yerini korudu (Kaplan, 2002, s. 779). Dolayısıyla, 1980 sonrasında Türk-İslam sentezi hiç olmadığı kadar etkili hale geldi. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu'nun 1986'da benimsediği raporda Türk ve İslam kültürü millî kültürün iki temel kaynağı olarak görülüyordu. Bu bağlamda din dersleri zorunlu hale getirilirken, imam hatip okullarının önü açıldı. Eğitim ve kültür kurumları açıkça İslami değerlerin eklenildiği bir milliyetçiliğin öğretildiği ve ifade edildiği yerler haline geldiler (Copeaux, 2002, s. 47). Sonuç olarak, "Onlar Hristiyan, biz Türk'üz,"¹⁶ demeye olanak sağlayan toplumsal zemin bu dönemde köklerini daha derinlere saldı.

¹⁵ Bu gizli kararname 1988 Davos sürecinde kaldırılacaktır. Bkz. Oran, 2013, s. 612.

¹⁶ Malatya'da Zirve Yayınevi'nde Protestan inancını taşıyan üç kişinin öldürülmesinin ardından olayının bazı zanlılarının yargılandığı davada, sanıklardan Kürşat K., öldürülen kişilerden "karşı taraf" olarak söz etti. Müdahil avukatların bu ifadenin ne anlama geldiğini sormaları üzerine, "Onlar Hristiyan, biz Türk'üz. Karşı taraf derken bunu kastettim," dedi (*Hürriyet*, 15.01.2008).

Hıristiyan-Türk ayrışması özellikle 1990'larda AB'ye adaylık sürecinde Batı karşısında mazlum ama gururlu genç rolüne bürünen Türk milliyetçiliği bağlamında önem kazandı. Hıristiyan Avrupa'nın Müslüman Türkiye'yi dışladığı savı, Batı'nın Türkiye'yi bölme gayesiyle paralel ele alınmaya başlandı. PKK'ya ve Ermeni soykırımına Batı'nın verdiği destek iddialarıyla Türk kamuoyunda Batı karşıtlığı arttı. I. Dünya Savaşı'nın işgalci güçlerinin yeniden Türkiye'yi parçalamak için mesaiye başladıkları algısı ister ulusalcı ister muhafazakâr olsun Türk milliyetçiliğinin temel motivasyonlarından biri olarak yükseldi. Bu korku ortamında dış düşman çoğu zaman AB, zaman zaman ABD olarak şekillenirken iç düşman da dış düşmanın maşası olarak kodlanan azınlıklar oldu.

1988'de çıkartılan ve 1991'e kadar uygulanan Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği Md. 5/j'de hangi kategorilerin sabotaj yapabilecekleri sıralanırken, "memleket içindeki yerli yabancılar (Türk tebaalı) ve yabancı ırktan olanlar" diyerek Gayrimüslim Türk vatandaşlarının "yerli yabancı" olarak sayılması, 1996'da İstanbul 2 Numaralı İdare Mahkemesi'nin bir Rum vatandaş hakkında "yabancı uyruklu T.C. vatandaşı" terimini kullanması, bu dönemde de Gayrimüslimlerin "biz"den sayılmama durumunun devam ettiğinin açık göstergeleridir.

625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun "Yabancılar Tarafından Açılmış Özel Okullara Türk Müdür Başyardımcısı Atanması"na ilişkin 8. maddesinin Türkiye vatandaşı olan azınlıkların okullarına da uygulanması ve üstelik başyardımcının niteliğinin "Türk asıllı ve T.C. uyruklu" olarak tanımlanması da yalnız 1930'larda değil 2000'lerde de merkezî iktidarın gözündeki ulusal kimlik algısının ne olduğuna dair önemli bir örnektir. Günümüzde hâlâ üniversiteler dışında ve özellikle de Emniyet, TSK ve Dış İşleri Bakanlığı gibi kurumlarda Gayrimüslim devlet memurlarının bulunmaması da bu tabloya eklenmelidir; yani Cumhuriyet kurulduğundan bugüne Lozan Md. 39/3 ihlali devam etmektedir.

AKP Hükümeti'nin 2004'ten itibaren AB uyum süreci çerçevesinde attığı yasal adımların Türkiye genelinde tüm azınlıkların haklarının gelişmesine yönelik etkisi göz ardı edilemeyecek önemdedir. Temel hak ve özgürlüklerin sınırlarının biraz da olsa genişletilmesi, farklı dil, lehçe ve ağızlarda yayının ve öğrenimin önünün açılması, Vakıflar Kanunu'nun değiştirilerek Gayrimüslim vakıfların Bakanlar Kurulu kararıyla mal ediniminin mümkün kılınması bu bağlamda öne çıkmaktadır.

Lakin hem bu olumlu manzara kısa sürmüş hem de Gayrimüslimlerin ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit olarak algılanması devam etmiştir. 2004'te Adalet Bakanı Cemil Çiçek'in Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu'nun Azınlık Raporu'nu "entel fitne" olarak adlandırması ve "Türkiye'nin ek yerine jilet attılar," sözleri,¹⁷ 2005'te de "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" başlıklı konferansa "Milleti arkadan hançerliyorlar" (*Milliyet*, 25.05.2005) suçlamasıyla yaklaşması bu çerçevede değerlendirilebilir.

¹⁷ Bkz. Ekinci, 19.11.2004. Ayrıca bkz. "AİHM'den Baskın Oran ve İbrahim Kaboğlu Kararı". (Bianet, 20.10.2020). Azınlık Raporu'nun tüm hikayesi için bkz. <https://baskinoran.com/makale/Birikim-IHDKRaporununOykusu.pdf>. Bu makalenin ABD'de yayımlanan çevirisi için bkz. <https://baskinoran.com/makale/Minorityreportaffair-RegentJournal.pdf>. Açılan dava sonunda AİHM'ye gitmiş ve Türkiye'nin mahkumiyetiyle sonuçlanmıştır: <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/233064-aihm-den-baskin-oran-ve-ibrahim-kaboglu-karari>

2006’da işlenen Rahip Santoro cinayeti, 2007’de gerçekleşen Hrant Dink cinayeti ve Zirve Yayınevi katliamı AKP iktidarında gerçekleşmiştir. Üstelik cinayetle sonuçlanmadığı için medyaya daha az yansıyan Gayrimüslimlere yönelik pek çok sözlü ve fiilî şiddet eylemi yine bu dönemde yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu eylemlere karşı gerekli tedbirlerin alındığını söylemek ise zordur. Göstermelik söylemlerle gerçekler çoğu zaman çelişmektedir. En açık örnek 2007’de gerçekleşen Hrant Dink cinayeti olsa gerektir; bir yanda cinayetin çözüleceğine dair vaatler, öte yanda korunan ve/veya terfi ettirilen devlet yetkilileri, sumen altı edilen bilgiler vardır.¹⁸

İhlal Haritası

1920’den 2020’ye geldiğimizde TBMM’nin işlevsiz kılındığı bir siyasi rejimde Gayrimüslimlere ilişkin hakların ve/veya Gayrimüslimlere dair ayrımcı söylem ve politikaların önünde durabilen bir meclis yapısı dün olduğu gibi bugün de mevcut değildir. 1920’den itibaren devlet politikalarının şekillendiricisi olan Millet Sistemi mirası ve Türk ulusal kimliğinin “kurucu ötekisi” olarak Gayrimüslimlerin kabulü günümüzde de devamlılığını korumakta, hatta Millet Sistemi’ne daha açık vurgu yaparak Gayrimüslim vatandaşlarla ilişkilerin niteliği şekillendirilmeye çalışılmaktadır.

Yukarıda TBMM’nin yüzyıllık tarihi boyunca T.C. vatandaşı Gayrimüslimlere yönelik ayrımcı yasama süreçleri ve TBMM’nin herhangi bir şekilde önüne geçmediği farklı iktidarların ayrımcı politikaları ve hak ihlalleri, özellikle Gayrimüslim nüfusun göçüne neden olan olaylar öne çıkarılarak özetlenmiştir. Bu durumun günümüzde devam etmesi de burada tematik haklar üzerinden gidilerek kısaca şöyle ele alınabilir:

Eğitim

Anayasa Md. 42’ye göre kimse eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz. Gayrimüslim vatandaşların eğitim hakkına dair temel yasal zemin ise Lozan Md. 40. ve 41’de düzenlenmiştir. Gayrimüslim vatandaşların okulları resmî söylemde azınlık okulları olarak adlandırılmaktadır ve azınlık okulları için ayrı bir statü yaratmak yerine Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) bu okulları “özel okul” statüsünde değerlendirmektedir. 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu Md. 2/e’ye göre, azınlık okulları şöyle tanımlanır: “Rum, Ermeni ve Musevi azınlıklar tarafından kurulmuş, Lozan Antlaşması’yla güvence altına alınmış ve kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğrencilerin devam ettiği okul öncesi eğitim, ilköğretim ve orta öğretim özel okulları.”

Aynı kanun Md. 5/c’ye göre de Lozan Md. 40 ve 41’le ilgili bulunan okulların özellik göstermesi gereken hususlar yönetmelikle tespit edilir. Bu yönetmelik, ilgili ülkelerin bu konulardaki mütakabiliyet mevzuat ve uygulamaları dikkate alınmak suretiyle hazırlanır. Yönetmelikte belirtilmeyen hususlarda resmî okullar mevzuatı uygulanır. Bu okullarda yalnız Gayrimüslim vatandaşların kendi azınlığına mensup çocukları okuyabilir.

¹⁸ Bkz. Çetin, 2013. Son olarak, “MİT personelinin dinlenmesi talebine mahkemeden ret” (Bianet, 07.07.2020).

Bu kanun, Lozan çerçevesinde değerlendirildiğinde, ilk olarak, kanunun Md. 2’de açıkça Rum, Ermeni ve Musevi azınlıklar diyerek Lozan’da tüm Gayrimüslim vatandaşlara tanınan hakları sadece bu üç cemaatle sınırlandırdığı görülmektedir. Bu ibare Lozan’ın ihlalidir ve Lozan’da Gayrimüslimlere tanınan hakların sadece bu 3 cemaatle sınırlandırılmasının açık bir örneğidir. Süryaniler, okul açmak istediklerinde ve MEB azınlık olmadıkları gerekçesiyle bu talebi reddettiğinde, uzun süren çabalardan sonra konuyu yargıya taşıyarak zaten hakları olan okul açma hakkını 2013’te bir kez de yargı kararıyla elde edebilmişler, Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Vakfı, Özel Mor Efrem Süryani Anaokulu’nu açabilmiştir.¹⁹ Ankara 13. İdare Mahkemesi Lozan’a göre tüm Gayrimüslimlerin azınlık olduğuna ve okul açabileceklerine karar vermiştir. MEB de kararı temyize götürmemiştir (Bianet, 28.09.2015); lakin aynı MEB, Kanun’daki bu ifadeyi de hâlâ değiştirmemiştir. Oysa Lozan geçerliyse, Kanun’daki “Rum, Ermeni ve Musevi azınlıklar” ifadesi Lozan’daki gibi tüm Gayrimüslim vatandaşları kapsayacak şekilde değiştirilmek zorundadır.

İkinci olarak, hem Md. 2 ve Md. 5’te T.C. vatandaşlığı koşulu aranmakta ve “kendi azınlığı” tabiri öne çıkmaktadır. Günümüzde azınlık okullarının önemli sorunlarından biri bu noktada iki boyutlu olarak devam etmektedir. Bu sorunun bir boyutu okula kaydedilecek çocuğun ebeveyninin T.C. vatandaşı olmasının yanı sıra Gayrimüslim olduğunu ispatlaması şartıdır. 28 Haziran 2015’te MEB’e bağlı Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü’nün yayımladığı genelgeye göre T.C. vatandaşlarının çocuklarının velisi/vasisi tarafından bir form doldurulacak ve bu form okul müdürü tarafından uygun bulunduktan sonra çocuğun kaydı yapılabilecektir. Uygulamada bu uygunluk, bir azınlık mensubunun o azınlık cemaatine üye olduğunu gösterir belge getirmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır ki, o da çoğunlukla vaftiz belgesi olmaktadır. Millet Sistemi zihniyetinin resmî düzeydeki devamlılığının göstergesi olan bu ispat zorunluluğu hem din ve ibadet özgürlüğünü ihlal etmekte hem de nüfus kayıtlarında Müslüman görünen ama Gayrimüslim bir cemaate mensup çocukların bu okullara kaydını imkânsız kılmaktadır (Bianet, 28.09.2015).

Üçüncü olarak, Md. 5’te hem öğrencilerin T.C. vatandaşı olması şartı konulmakta hem de ilgili ülkeler tabiri geçmekte ve ayrıca bu ülkelerin mevzuat ve uygulamaları gözetilerek mütekabiliyetin esas alınacağı belirtilmektedir. Oysa Lozan Md. 45 “mütekabiliyet” değil, “paralel yükümlülük” getirmektedir (Tarhanlı, 2002, s. 34-45). “Paralel yükümlülük”e göre Türkiye’de Gayrimüslim azınlıklara verilecek hakların, Yunanistan tarafından da kendi Müslüman azınlığına verilmesi gerekmektedir. İnsan haklarında “mütekabiliyet” zaten 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi Md. 60/5’e göre de yasaktır. Bu maddeye göre insan hakları konusunda olumsuz karşılıklılık anlayışı söz konusu olamaz.

Ayrıca 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu Md. 8’e göre, Türkçeden başka dille öğretim yapan ve yabancılar tarafından açılmış bulunan okulların kurucuları ile müdürleri, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu, Türkçe veya Türkçe kültür dersleri öğretmenliği yapma niteliğini taşıyan ve öğretim dilini bilenlerden birini Türk müdür başyardımcısı olarak çalışma izni düzenlenmek üzere valiliğe önerir. Azınlık okulları da bu madde kapsamında değerlendirilmekte,

¹⁹ Gayrimüslim vatandaşların Lozan’dan itibaren fişlendiği ve her Gayrimüslim grubuna vukuatlı nüfus kaydına işlenen gizli bir “soy kodu” verildiği, ancak 2013’te ortaya çıkacaktır.

Lozan Md. 40'ta geçen "kurmak, yönetmek ve denetlemek" ibarelerine rağmen azınlık okullarının Türk müdür başyardımcısı şartı devam ettirilmektedir.²⁰

Eğitim alanında Gayrimüslimleri yakından ilgilendiren bir diğer hak da din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muafiyet hakkıdır. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 9 Temmuz 1990 gün ve 1 sayılı Karar'ına istinaden, azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim kurumlarında öğrenim gören Türkiye Cumhuriyeti uyruklu, Hıristiyan ve Musevi dinlerine mensup öğrenciler bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirme kaydıyla bu derse girmek zorunda değildirler. Fakat Türkiye'nin siyasal ve toplumsal koşullarında din hanesi boş olanların veya Hıristiyan mültecilerin bu derse girmek zorunda kalmaları gibi, bazı okul yönetimlerinin Hıristiyanlık ya da Musevilik dinlerinden birine mensup olduklarına dair öğrenci için belge talebinde bulunmaları da muafiyet hakkının uygulamada yaşadığı sorunlardır.²¹

Hem eğitim hem de din özgürlüğü bağlamında Gayrimüslimleri, özellikle de Rumları ilgilendiren önemli ve devam eden bir sorun da Heybeliada Ruhban Okulu'nun 1971'den beri kapalı olmasıdır. AKP Hükümeti bir hukuki engel olmadığını belirtse de Heybeliada Ruhban Okulu'nun açılması için Atina'da bir cami açılması ön koşulunu ileri sürmüştür.²² Camiye dair tasarı 2016'da Yunanistan Parlamentosu'ndan geçmiş ve Atina'nın ilk camisi 2 Kasım 2020 itibarıyla açılmış olduğu halde Heybeliada Ruhban Okulu'nun açılmasına dair bir adım atılmamıştır. Bu okulun kapalı olması doğrudan Lozan Md. 40'ın ihlalidir. Okulun açılması için müteakabiliyet ilkesinin siyasilerce ön koşul olması, okulun Yunanistan'la ilişkiler ve Kıbrıs sorunu bağlamında bir koz olarak görülmesi, ihlali derinleştirmektedir.

Vakıflar Sorunu

5737 sayılı Vakıflar Kanunu Md. 3'e göre cemaat vakfı "vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın 2762 sayılı Vakıflar Kanunu gereğince tüzel kişilik kazanmış, mensupları Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkiye'deki Gayrimüslim cemaatlere ait vakıflar" olarak tanımlanmıştır.

2018 itibarıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) kayıtlarına göre Türkiye'de Rumların 77, Ermenilerin 54, Musevilerin 19, Süryanilerin 10, Bulgarların 2, Gürcülerin 1, Keldanilerin 3 ve Marunilerin 1 vakfı bulunmaktadır (VGM, 17.08.2018). VGM bu tespitinde Cumhuriyet döneminde kurulan Protestan vakıflarını saymamaktadır, ama 9 tane de Türkiye'de Protestan toplulukların kurduğu vakıf mevcuttur. (Protestan Kiliseler Derneği 2019 Hak İhlalleri İzleme Raporu, 2020). Rum Cemaat Vakıflarını Destekleme Derneği (RUMVADER) ve Ermeni vakıflarını tek çatı altında toplayan Ermeni Vakıflar Birliği de ayrıca faaliyet göstermektedir. Cemaat vakıfları 2009'dan beri VGM'nin en üst karar organı olan Vakıflar Meclisi'nde kendilerinin seçtiği 1 temsilciyle temsil edilmektedir.

²⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, 2013.

²¹ Bkz. Oran, 2011; Göktaş, 2017.

²² Bkz. "Ruhban Okulu'na karşı Atina'da cami açın". (*Hürriyet*, 07.09.2003), "Külünk: Atina'da Cami Açılmadan Ruhban Okulu Açılmayacak" (Haberler, 01.12.2013).

Vakıflar sorununun temelinde, 1972’de VGM’nin 1936’da yürürlüğe giren Vakıflar Kanunu’na dayanarak Gayrimüslim vakıflardan vakıfnamelerini istemesi ve padişah fermanıyla kurulan bu vakıfların vakıfnameleri olmadığı için 1936 Beyannamelerinin (Oran, 2018, s. 324-327) vakıfname sayılarak bu tarihten sonra edindikleri taşınmazlara el konulması yatmaktadır. 1974 tarihli Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararıyla bu vakıflarca 1936-1974 yılları arasında bağış, vasiyet ve satın alma yoluyla edinilen taşınmazlar tekrar eski maliklerine iade edilmiş, bu malların bir kısmı Hazine, VGM veya üçüncü şahıslara geçmiştir.

Bu uygulamadan doğan sorunların çözülmesi için AB Uyum Paketleri bağlamında ilk olarak Ağustos 2002’de 4771 sayılı ve Ocak 2003’te de 4778 sayılı torba Kanun Md. 3’le bir düzenlemeye gidilmiş; bu maddeye göre cemaat vakıfları, vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın, VGM’nin izniyle dinî, hayrî, sosyal, eğitsel, sıhhi ve kültürel alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere mal edinebilirler ve taşınmaz malları üzerinde tasarruflarda bulunabilirler, hükmü getirilmiştir. Bu gelişmeye rağmen uygulamada sorunlar devam edince 2008’de yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. “Bu düzenlemeyle 1936 Beyannamelerinde kayıtlı olup, halen tasarruflarında bulunan nam-ı müstear veya nam-ı mevhumlar adına kayıtlı taşınmazlar ile mal edineme gerekçesi ile Hazine ile VGM’ye geçen taşınmazların vakıfları adına iadesi öngörülmüştür,” denmiştir (VGM, 2008).

Bu kanunda var olan ve halen çözüme kavuşmayan sorunlar şunlardır:

- Kanun’a göre yeni vakıflar Türk Medeni Kanunu’na göre kurulur, ancak Medeni Kanun Md. 101/4’e göre belli bir ırk ya da cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamayacağı için yeni bir cemaat vakfi kurulması mümkün değildir. Tek istisnası cumhuriyet döneminde kurulan İzmir Musevi Cemaati Vakfi’dir.

- Vakıfların vakıf senetlerinde yer almak kaydıyla uluslararası faaliyet ve iş birliğinde - bulunabilecekleri belirtilir ki, vakıf senedi olmayan Gayrimüslim vakıflar için bu iş birliğinin yolu kapalıdır.

- Kanun’da Geçici Md. 7’de 1936 Beyannamelerinde kayıtlı olup, halen tasarruflarında bulunan nam-ı müstear veya nam-ı mevhumlar adına kayıtlı taşınmazların ve mal edineme gerekçesiyle Hazine ve VGM’ye geçen taşınmazların vakıflar adına iadesi öngörülmüştür. Öncelikle bu vakıfların “tasarruflarında” ibaresi, vakıfların taşınmazlarına el konulduğu düşünüldüğünde çok sorunludur. İkinci sorunlu ifade de “mal edineme gerekçesiyle”dir.²³ İadesi söz konusu olan taşınmazların sadece bir kısmı Hazine, VGM veya vasiyet edenlere/bağışlayanlara geçmiştir. Başka gerekçe ve usullerle de vakıfların taşınmazları ellerinden alınmıştır ve bunların iadesine yönelik bir yasa yoktur.

Bu çerçevede, 108 vakıf, toplam 1.410 taşınmaz için başvuru yapmış, VGM sadece 181 taşınmaz malı vakıf adına tescil etmiştir. Sorunun çözümü için vakıflar bu sefer AİHM’e başvurmaya başlayınca ve davalar aleyhine sonuçlandıkça 2011’de Hükümet bir kanun hükmünde kararnameyle Geçici Md. 11’i yürürlüğe sokmuştur. Bu maddeye göre cemaat vakıflarının;

a) 1936 Beyannamesi’nde kayıtlı olup malik hanesi açık olan taşınmazları,

b) 1936 Beyannamesi’nde kayıtlı olup kamulaştırma, satış ve trampa dışındaki nedenlerle

Hazine, Vakıflar Genel Müdürlüğü, belediye ve il özel idaresi adına kayıtlı taşınmazları,

²³ Bu ibare şu taşınmaz türlerine çözüm getirmez: 1) Mahkeme kararıyla eski malik adına kaydedilmiş taşınmazlar, 2) Malın iade edildiği eski malikin “gaip” olması durumunda kayyuma devredilen ve 10 yıl sonra da devlete geçen taşınmazlar, 3) Mahkemece vasiyetin iptali sonucunda vakfın elinden alınan taşınmazlar, 4) Kurumun tüzel kişiliği olmadığı gerekçesiyle el konulan mallar. (Kurban, 2009).

c) 1936 Beyannamesi'nde kayıtlı olup kamu kurumları adına tescilli olan mezarlıkları ve çeşmeleri, tapu kayıtlarındaki hak ve mükellefiyetleri ile birlikte bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on iki ay içinde müracaat edilmesi halinde, Meclisin olumlu kararından sonra, ilgili tapu sicil müdürlüklerince cemaat vakıfları adına tescil edilir” (VGM, 2008).

Maddede ayrıca cemaat vakıfları tarafından satın alınmış veya cemaat vakıflarına vasiyet edildiği veya bağışlandığı halde, mal edineme gerekçesiyle Hazine veya Genel Müdürlük adına tapuda kayıt edilen taşınmazlardan üçüncü şahıslar adına kayıtlı olanların Maliye Bakanlığınca tespit edilen rayiç değeri Hazine veya Genel Müdürlük tarafından ödenir,” de denilmektedir. Bu maddenin yürürlüğe girmesinin ardından VGM, 333 taşınmaz malın vakıf adına tesciline ve 21 taşınmaz mal için bedel ödenmesine karar vermiştir ki (VGM, 2008), 2003'ten günümüze tescil edilen taşınmazların oranı ancak %22'yi bulmuştur. Dolayısıyla günümüzde de Geçici Md. 11'den kaynaklanan sıkıntılar devam etmektedir. Bu sıkıntıların çözülmesi için 1936 Beyannamesi'nde kayıtlı olma şartı kaldırılmalı, mülk olarak mütalaa edilmemiş ve vakıflarca kayda geçirilmemiş mezarlıklar sorunu çözülmeli, “mal edineme gerekçesiyle” ibaresinin yarattığı sıkıntılı durumlar dikkate alınmalıdır. Üstelik, VGM'nin iadesine karar verdiği birçok taşınmaz için de devletin başka kurumları itiraz davası açmış bulunmaktadır ve vakıflar bu davalarla uğraşmaya devam etmektedir. 1939'da Türkiye'ye katılmasından dolayı Hatay'daki vakıfların bu iadelerden yararlanamadığını da eklemek gerekir.

Günümüzde hâlâ AİHM davalarından çıkan kararlara göre sorunu kökten çözen değil, soruna geçici çözümler üreten yollar devlet tarafından tercih edilmektedir. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'na 27 Mart 2018'de eklenen geçici Md. 13 bu durumun son örneğidir. Bu maddede doğrudan “Genel Müdürlüğün mülkiyetinde bulunan aşağıdaki listede belirtilen taşınmazlar, tapu kayıtlarındaki hak ve mükellefiyetleri ile birlikte, taşınmazların bulunduğu bölgede yer alan Süryani cemaatine ait vakıflar arasından Vakıflar Meclisinin kararı ile belirlenecek vakıflar adına, ilgili tapu sicil müdürlüklerince tescil edilir,” denmektedir.

Yine İstanbul Süryani Katolik Vakfı'nın söz konusu kiliseyle ilgili AİHM'e açtığı dava ve AİHM'in aldığı uzlaşma ara kararı da Vakıflar Genel Meclisi'nin 25 Mayıs 2018'de vakıflar yönetmeliğinde değişikliğe gitmesine neden olmuştur. Değişiklik, "Kamu kurum ve kuruluşlarına tahsis edilen ve vakfiyesinde yer alan amaca uygun kullanılan hayrat taşınmazlar ile ibadethane olarak kullanılan taşınmazlardan kullanım bedeli alınmayabilir," ifadesinin Md. 62/c olarak eklenmesidir. Böylece VGM'nin idaresinde olan sinagog, kilise, manastır gibi taşınmazların ilgili vakfına bedelsiz olarak tahsis edilebilmesinin önü açılmıştır ki, bedelsiz tahsisin bugüne kadar sadece vakıf camileri için uygulandığı düşünülürse olumlu bir gelişmedir; mesela Süryani Katolik Vakfı daha önce 99 yıllığına bedelsiz kiraladıkları Sacre Coeur Kilisesi'ni geçtiğimiz yıllarda 49 yıllığına bedelsiz kiralayabilmiştir.²⁴

Din ve İbadet Özgürlüğü

²⁴ Bkz. “Azınlık vakıflarına ibadethane tahsisi yolu açıldı” (Agos, 20.07.2018). Bu makaledeki bu vakıflar konusuna yaptığı katkılar için, konunun önemli araştırmacısı Muteber Yılmazcan Simonetti'ye teşekkür ederiz.

Gayrimüslim vatandaşların din ve ibadet özgürlüğü özel olarak Lozan Md. 40, 42 ve 43'te düzenlenir. Bu çerçevede 2020 itibariyle Gayrimüslim azınlıkların din ve ibadet özgürlüğü alanında devam eden üç temel sorunundan bahsedebiliriz.

Bunlardan ilki, Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapalı olmasıdır. 1844'te Fener Rum Patrikhanesi tarafından kendi din adamlarını yetiştirme gayesiyle kurulan Okul, 1971'de Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde kullanılan bir koz olarak kapatılır. Gerekçesi 1971'de Anayasa Mahkemesi'nin özel üniversite kurulamayacağı kararıdır. O zamana dek üniversite olarak tanınmayan Heybeliada Ruhban Okulu, bu karar gerekçe gösterilerek ve üniversite olarak, üstelik özel üniversite olarak kabul edilerek kapatılmıştır. Bu kapatma Lozan Md. 40'la getirilen din özgürlüğünün ihlalidir, çünkü ruhban yetiştirmek de özellikle Hıristiyanlar için din özgürlüğünün bir parçasıdır. Üstelik, ruhban yetiştirememe, Fener Rum Patriği'nin Türkiye vatandaşı olma şartı arandığı için sorunu ayrıca kronikleştirmektedir. Fener Rum Patriği I. Bartholomeos, verdiği bir röportajda Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yurt dışında hizmet gören ve Patrikhane'ye bağlı olan yüksek rütbeli din adamları, metropolitler ve başpiskoposlardan isteyenlere T.C. vatandaşlığı vererek bu soruna çözüm bulunduğunu belirtse de²⁵ (çünkü sadece T.C. vatandaşı olanlar ileride patrik seçimine katılabileceklerdir) bu çözüm geçicidir, yasal bir çerçeveye değil bir kişinin rızasına bağlı gözüktüğü için de hukuk devleti ilkesiyle çelişmektedir. Patrikhane'nin bu kapatmaya karşı açtığı davalar Patrikhane'nin bir tüzel kişilik olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.

İkinci sorun Türkiye Ermenileri Patrikliği'ne ilişkindir. Patrik Mutafyan'ın 2008'de sağlık sorunları nedeniyle görev yapamaz hale gelmesinden sonra yeni bir patrik seçilmesine izin verilmesi 12 yıl almıştır. 2010'da Başpiskopos Aram Ateşyan, o zamana dek mevcut olmayan bir mevki yaratılarak Patrik Genel Vekili seçilse de Ermeni toplumundan artık Patrik seçimi yapılmasına yönelik baskıların artması üzerine Ruhaniler Genel Meclisi 2016'da Patrik Mutafyan'ı emekli, makamını da boş ilan ederek seçim için gerekli koşulu hazırlamıştır. Mart 2017'de Ruhaniler Genel Meclisi'nce yapılan seçimde Başpiskopos Karekin Bekçiyen seçime kadar Patrik Kaymakamlığı görevine getirilmiş, fakat Ateşyan Patrik Genel Vekilliği görevinden ayrılmamış, ayrılmama gerekçesi olarak da dönemin İstanbul Vali Yardımcısı imzasıyla yollanan, patrik seçimiyle ilgili esas, usul ve teamüller nedeniyle Patrik Kaymakamı (Değabah) seçiminin fiilen başlatılmasının mümkün olmadığını bildiren bir yazıyı göstermiştir. Ayrıca İstanbul Valiliği de Bekçiyen'ı tanımayı reddetmiş ve Ateşyan'ı tanıdığını belirtmiştir. Bu gelişmeler üzerine Ruhaniler Meclisi Patrik Kaymakamı seçimine dair çalışmalarını yürütmek için bir heyet oluşturmuş, heyet de İçişleri Bakanlığı'na seçim yapılmasına dair bir dilekçe sunmuştur. Bu esnada Valiliğin kararına karşı, mevcut durumda yeni bir makam yaratmak yerine bir patrik seçimine gidilmesini savunanlar 2014'te İdare Mahkemesi'ne başvurmuşlar, bu başvuru da aleyhte sonuçlanınca Anayasa Mahkemesi'ne gitmişlerdir. 10 Temmuz 2019 tarihinde Anayasa Mahkemesi verdiği kararla, İdare Mahkemesi'nin Türkiye Ermenileri Patrikliği seçimi yapılması talebinin reddi sonucu Anayasa Md. 24'teki din özgürlüğünün ihlal edildiğine karar vermiştir. Bu gelişmeler üzerine İçişleri Bakanlığı Eylül 2019'da Patrik Seçimi Talimatnamesi'ni²⁶ hazırlamış, bu belgede Patrik seçimi için 1961, 1990 ve 1998 talimatnamelerinde yer alan "babadan Türk" olan yurtdışı episkoposlarına sağlanan seçilme

²⁵ 2009'da dönemin Başbakanı Erdoğan'ın Bartolomeos'a, Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı yabancı Ortodoks piskoposların Türk vatandaşlığına geçmek için yazılı başvuruda bulunmalarının yeterli olacağını söylediği aktarılıyordu. 2010'da 17 başpiskoposun vatandaşlık için yazılı dilekçe verdiği haberi çıktı. Bkz. "Ankara'dan Patrikhane'ye olumlu sinyal" (Deutsche Welle Türkçe, 09.11.2009); "Yabancı Başpiskoposlara vatandaşlık yolu" (Dünya Haber, 22.07.2010).

²⁶ Tam metni için bkz. <https://hyetert.org/2019/09/23/istanbul-ermeni-patrikligi-patrik-secim-talimatnamesi-tam-metin/>

imkânı kaldırılarak, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne mahsus episkoposlar sınıfına dahil olmak şartı” getirilmiştir. Bu şart hem güncel hem de gelecekteki aday yelpazesini daraltmıştır (Ağos, 24.09.2019). İçişleri Bakanlığı’nın müdahalesi Ermeni cemaati içindeki tartışmaları da alevlendirmiş, yine de 12 Aralık 2019’da seçim yapılmış ve Episkopos Sahak Maşalyan Türkiye Ermenileri Patriği olarak seçilmiştir.

Din ve ibadet özgürlüğüne ilişkin üçüncü sorun Türkiye’deki Protestan cemaate ilişkindir. Lozan’da Gayrimüslim vatandaşlar denildiği için Protestanlar da Türkiye’nin resmî azınlığıdır, fakat resmî söylemde ve uygulamada kendilerine bu statü tanınmamaktadır. Bu nedenle Protestan toplumu özellikle ibadet özgürlüğü konusunda hak ihlallerine maruz kalmaktadır. Protestanların çoğu, ibadet yeri sorununu dernek kurarak aşmaya çalışsa da bu mekânlar ibadet yeri olarak tanınmamakta ve ibadet mekânları için sağlanan kolaylık ve avantajlardan faydalanmamaktadır. Özellikle misyonerlikle ilişkilendirilen Protestan toplumu siyasal ve toplumsal alanda misyonerlere ve misyonerliğe yönelik olumsuz algıdan da etkilenmektedir.

Misyonerliğe yönelik bu algı özellikle Batı’ya yönelik şüphelerin yükseldiği dönemlerde ön plana çıkmakta, misyonerlerin Batı’nın ajanı olarak Türkiye’deki etnik ve dinsel farklılıkları keskinleştirme ve hatta Gayrimüslim azınlığın sayısını artırarak devletin başını daha fazla ağrıtmaya amacı taşıdıkları iddialarıyla birleşmektedir. 2007’de gerçekleşen Zirve Yayınevi katliamı²⁷ yaratılan bu ortamın bir sonucudur ve Protestanlara yönelik nefret söylemi ve ayrımcılık hem sözel hem de doğrudan şiddet olarak devam etmektedir. 15 Temmuz darbe girişimini takiben artan dış güçler söylemi özellikle yabancı uyruklu din adamlarına ve topluluk üyelerine karşı sınır dışı etme, vize vermeme olaylarını artırmıştır. İzmir Diriliş Kilisesi Pastörü Andrew Brunson’un FETÖ/PYD terör örgütü üyesi olduğu iddiasıyla Ekim 2016’da tutuklanması da bu tabloya eklenmelidir.²⁸

Sonuç

TBMM kurulduktan yüzyıl sonra Türkiye farklı düzlemlerde siyasi kutuplaşmaların derinleştiği bir durumdadır. Konumuz açısından dikkat çeken, seküler ve muhafazakâr Türk milliyetçilerinin, Gayrimüslimlerin ötekiliği konusunda hâlâ ortaklaşabilmesidir. Bu durum, en başta zikrettiğimiz Gayrimüslimlerin “kurucu ötekiliği”ni doğrulamaktadır. Bu yüzyıllık siyasal geçmişte iktidara hangi siyasi akım gelirse gelsin Gayrimüslimler siyasal hizipleşmenin ötesinde bir “öteki” olarak her dönemde ayrımcılığa uğramaktadır. Vatandaş ve ulus ayrımı Cumhuriyet tarihinde en başta Gayrimüslimler için geçerli olmuştur. Türkiye’nin kapitalist ekonomiye Türk burjuvazisiyle eklenme çabasıdan türdeş bir üst-kimlik inşa çabasına kadar her aşamada Gayrimüslim azınlık “yangında ilk vazgeçilecek” unsurdur.

Bununla birlikte, farklılıklarını ortaya çıkarmadıkları ve bunu talep etmedikleri müddetçe Gayrimüslimlerin “misafirliği” kabul edilmektedir. Dindar kesimler için bu çerçevede İslam

²⁷ 18 Nisan 2007’de Malatya’da Zirve Yayınevi’ne 5 kişi tarafından yapılan baskında Tilman Ekkehart Geske, Necati Aydın ve Uğur Yüksel işkence edilerek öldürülmüşlerdir. Davaya ilişkin 31 dosyadan 16’sının sanık avukatları tarafından misyonerliği bir tahrik unsuru olarak göstermek üzere misyonerlik faaliyetlerine ayrılması Türkiye’de misyonerliğe yönelik genel bakışın bir ifadesi olarak karşımızdadır. 9 sene sonra 2016’da sonuçlanan davada beş sanık üçer kez ağırlaştırılmış müebbet cezası almışlardır. Bkz. “Zirve katliamı davasında ağırlaştırılmış müebbet alan beş kişi tutuklandı” (Bianet, 30.09.2016).

²⁸ Toplam 668 günlük tutukluluktan sonra Brunson 12 Ekim 2018’de serbest bırakılmıştır.

hukuku sınırlarında çizilmeye devam edilirken, seküler kesimin önemli bir kısmı için bu çerçevenin sınırlarını ulusal egemenlik ve ulus-devlet kavramları çizmektedir. Dolayısıyla Gayrimüslimlere yönelik genel algının asgari bir hoşgörü bile değil, asgari bir tahammül noktasında oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle AKP döneminde Gayrimüslimlere yönelik atılan adımların derinliği de en az daha önceki hükümetler kadar sorguya muhtaçtır. Çünkü hiçbir Gayrimüslim azınlığı Müslüman çoğunluk ile eşit haklara sahip birer T.C. vatandaşı olarak kabul ettiğini göstermemiştir.

Meseleye kalkınma/gelişme açısından bakıldığında, Gayrimüslimlerin bütün Cumhuriyet dönemi boyunca tasfiyesi Türkiye'nin sanayileşmesini en azından yarım yüzyıl ertelemiştir. Çünkü Gayrimüslim mal ve sermayelerinin Müslüman iş insanlarına transferi yetmemektedir; kalkınma için "iş bilgisi" de (*know-how*) aynı derecede önemlidir ve bunun transferi epey zaman geçmeden mümkün olamamaktadır.

Yüzyıl sonra Türklük içinde Gayrimüslimlerin değişmeyen yerini, Ayasofya Müzesi'nin Temmuz 2020'de camii yapılmasında kullanılan söylem ve sembollerden açıkça takip etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- (1977). Yeni Tabii Yer Adları 1977: Yeni, Eski ve İllere Göre Dizileri, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara.
- (2005). "Ermeni Konferansı Ertelendi", Milliyet, 25.05.2005, s. 14.
- (2008). "İnanç için öldürdü ama ibadete zayıf", Hürriyet, 15.01.2008, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/inanc-icin-oldurdu-ama-ibadete-zayif-8027652>
- (2013). "Külünk: Atina'da Camii Açılmadan Ruhban Okulu Açılmayacak", Haberler, 01.12.2013, <https://www.haberler.com/ak-parti-li-kulunk-atina-da-fethiye-camii-5374821-haberi/>
- (2015). "Azınlık Okulları Sorunlarla Açılıyor", Bianet, 28.09.2015, <https://www.bianet.org/bianet/azinliklar/167867-azinlik-okullari-sorunlarla-aciliyor>.
- (2017). "Valilikten Seçime Müdahale", Agos, 15.03.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17957/valilikten-secime-mudahale>.
- (2018). Cemaat Vakıflarının Türlerine Göre İl/İlçe Dağılımı, 17.07.2018, [https://vgm.gov.tr/Documents/CEMAATVAKIFLAR2018/CEMAAT%20VAKIFLARININ%20T%3%9CRLER%4%B0NE%20G%3%96RE%20%C4%B0L%20%C4%B0L%3%87E%20DA%4%9EILIMI%20\(17.07.2018\).pdf](https://vgm.gov.tr/Documents/CEMAATVAKIFLAR2018/CEMAAT%20VAKIFLARININ%20T%3%9CRLER%4%B0NE%20G%3%96RE%20%C4%B0L%20%C4%B0L%3%87E%20DA%4%9EILIMI%20(17.07.2018).pdf)
- (2020). AIHM'den Baskın Oran ve İbrahim Kaboğlu Kararı, Bianet, 20.10.2020, <https://bianet.org/bianet/insan-haklari/233064-aihm-den-baskin-oran-ve-ibrahim-kaboglu-karari>
- (2020). Protestan Kiliseler Derneği 2019 Hak İhlalleri İzleme Raporu, 05 Mart 2020, <https://www.protestankiliseler.org/?p=860>
- Aktar, Ayhan (2004). Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İletişim Yayınları, 7. Basım, İstanbul.
- Aktoprak, Elçin (2010). Bir "Kurucu Öteki" Olarak: Türkiye'de Gayrimüslimler, İnsan Hakları Çalışma Metinleri, XVI, https://www.academia.edu/354188/Bir_Kurucu_%C3%96teki_Olarak_T%C3%BCrkiye_de_Gayrim%C3%BCslimler.
- Alexandris, Alexis (1992). The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974, Center for Asia Minor Studies, Athens.
- Bali, Rifat N. (1999). Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları-I, <http://www.anarres.net/yah/tr/trol6.html>.
- Bora, Tanıl (1999). Türk Sağının Üç Hali, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Bora, Tanıl (2002). "Ekalliyet Yılanları..." Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt 4, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 911-918.
- Çağaptay, Soner (2003). "Citizenship policies in interwar Turkey", 9 (4) Nations & Nationalism, s. 601-619.
- Çetin, Fethiye (2013). Utanç Duyuyorum! Hrant Dink Cinayetinin Yargısı, Metis Yayınları, İstanbul.

- Copeaux, Etienne (2002). “Türk Milliyetçiliği: Sözcükler Tarihler, İşaretler”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt 4, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 44-52.
- Ekinci, Adnan (2004). “İnsanlığın Entel Umudu”, Radikal gazetesi, 19.11.2004.
- Ersanlı, Büşra (2003). İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Göktaş, Kemal (2007). “Protestan Kiliseler Derneği raporu: Hıristiyanlara baskı ve terör tehdidi arttı”, Cumhuriyet gazetesi, 31.01.2017,
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/668613/Protestan_Kiliseler_Derneği_raporu_Hiristiyanlara_baski_ve_teror_tehdidi_artti.html
- Güven, Dilek (2006). Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6/7 Eylül Olayları, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- İçduygu, Ahmet ve Özlem Kaygusuz (2004). “The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey”, 40(6) Middle Eastern Studies, s. 26-50.
- Karimova, Nigar ve Edward Devereil (2001). Minorities in Turkey, The Swedish Institute of International Affairs, Stockholm.
- Kaya, Nurcan (2013). Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Koçoğlu, Yahya (2003). Hatırlıyorum: Türkiye’de Gayrimüslim Hayatlar, Metis Yayınları, İstanbul.
- Levi, Avner (1998). Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Ökte, Faik (1951). Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.
- Oran, Baskın (1999). Atatürk Milliyetçiliği: Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme, Bilgi Yayınevi, 5. Baskı, Ankara.
- Oran, Baskın (2004). “Azınlık Hakları Ve Kültürel Haklar Raporu” nun Bütün Öyküsü”, 118 Birikim, s. 17-25.
<https://baskinoran.com/makale/Birikim-IHDKRaporununOykusu.pdf>
- Oran, Baskın (2008). Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Oran, Baskın (2011). Gayrimüslimler Üzerine Yazılar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Oran, Baskın (2018). Etnik ve Dinsel Azınlıklar: Tarih, Teori, Hukuk, Türkiye, Literatür Yayınları, İstanbul.
- Oran, Baskın (ed.) (2013). Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (2001-2012), Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özdoğan, Günay Göksu (2001). “Turan” dan “Bozkurt” a, Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), (çev. İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özözen Kahraman, Selver (2005). “Geçmişten Günümüze Gökçeada’da Yerleşmelerin Dağılımında Etkili Olan Faktörler”, 14 Coğrafya Dergisi, s. 25-42.
- Sevinç, Murat ve Dinçer Demirkent (2017). Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası: 1921 Anayasası ve Tutanakları, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tarhanlı, Turgut (2002). Başlıksız konuşma metni, Cemaat Vakıfları, Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri, İstanbul Barosu Yayını, İstanbul.
- Taşkın, Yüksel (2007). Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunçel, Harun (2000). “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, 10(2) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 23-34.
- Yeğen, Mesut (2002). “Yurttaşlık ve Türklük”, 93 Toplum ve Bilim, s. 200-217.
- Yeğen, Mesut (2006). “Müstakbel Türk’ten Sözde Vatandaş’a - Cumhuriyet ve Kürtler”, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Yıldız, Ahmet (2001). "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zorbay, Taner (2019). “6/7 Eylül Olaylarına TBMM ve Kamuoyu Tartışmaları Çerçevesinde Yeni Bir Bakış”, 35(99) Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, s. 253-296.

Diğer Kaynaklar

- 1219 sayılı ve 1928 tarihli Tababet ve Şuabatı San’atlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1219-20140102.pdf>
- 1881 sayılı ve 1931 tarihli Matbuat Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1867.pdf>
- 1920 Sevr Antlaşması, <http://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/6-Sevr.pdf>
- 1923 Lozan Barış Antlaşması, http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf.
- 1924 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceli-anayasalar/1924-anayasasi/>

1930 İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavenamesi, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1748.pdf>
 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/Viyana_69.pdf
 1982 Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>
 2007 sayılı ve 1932 tarihli Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun, <https://mevzuat.kararara.com/mvzt/mvzt3/mvzt1247.html>
 2008 tarihli Vakıflar Yönetmeliği.
<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspix?MevzuatKod=7.5.12466&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=vak%C4%B1flar>
 2525 sayılı ve 1934 tarihli Soyadı Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2525.pdf>
 2762 sayılı ve 1935 tarihli Vakıflar Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3027.pdf>
 340 sayılı ve 1923 tarihli Kanun.
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf
 460 sayılı ve 1924 tarihli Avukatlık (Muhamat) Kanunu.
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200460.pdf
 4771 sayılı ve 2002 tarihli Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/08/20020809.htm#1>
 4778 sayılı ve 2003 tarihli Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/01/20030111.htm#1>
 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5580.pdf>
 5737 sayılı Vakıflar Kanunu. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5737.pdf>
 625 Sayılı ve 2007 tarihli Özel Öğretim Kurumları Kanunu.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5580.pdf>
 657 sayılı ve 1965 tarihli Devlet Memurları Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf>
 788 sayılı ve 1926 tarihli Memurin Kanunu.
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf
 805 Sayılı ve 1026 tarihli İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.805.pdf>
 964 sayılı ve 1927 tarihli Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun.
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00500964.pdf